

med lige værdighed for begge dele – slagordet »det store i det små« går i øvrigt igen flere gange.

I sin indledning betoner Knud Prange, at udgangspunktet ved Lokalhistorisk Afdelings grundlæggelse i 1970 fortsat var ideerne fra 1943, hvor det gjaldt om »at fremme den videnskabelige udforskning af dansk lokalhistorie for derigennem at underbygge og uddybe studiet af righistorien«. Skulle man kommentere dette citat, falder ord som patriarkalsk eller lignende vist lige for.

Men siden er der løbet meget vand i stranden, og modsat har det med kraft været fremført, at lokalhistorien så sandelig er værd at dyrke i sin egen ret. Prange erkender en vis træthed ved altid at se tingene stillet skarpt op som et enten – eller, og det forekommer da heller ikke særlig frugtbart. Intet kan jo hindre folk i at skrive lokalhistorie for dens egen skyld, ligeså lidt som man kan forbyde righistorikeren at lukrere af dette arbejde. Af Niels Hybels artikel i denne samling fremgår i øvrigt klart, at middelalderforskning netop i vid udstrækning er foretaget med forskellige motiveringer, både ud fra en lokalhistorisk interesse som sådan og ud fra et behov for resultater til brug i en anden, generel sammenhæng.

Set med en »altmulighistorikers« øjne må det væsentlige være i videst mulig udstrækning at holde dørene åbne mellem righistorie, regionalhistorie, lokalhistorie, administrationshistorie, forvaltningshistorie, personalhistorie og alle de andre historier – man kalde det, hvad man vil. Og selv om anmelderen er en arg modstander af bindestregs-historisk båsætning og derfor godt kan være bekymret for emner, der ligefrem er anbragt i særlige afdelinger, så kippes der gerne med flaget i den runde anledning for publikationen »Det store i det små« med den særdeles raffinerede omslagstypografi – for i en vis forstand er vi alle lokalhistorikere for Vorherre.

Anders Monrad Møller

JENS HOLMGAARD: – uden at landet besværes. Studier over Frederik IV's landmilitis med henblik på spørgsmålet om bøndernes vilkår i øvrigt. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland. Viborg 1999. 489 s.

Det er på flere måder en bemærkelsesværdig indsats, der ligger bag den smukke bog, fhv. landsarkivar Jens Holmgaard har skrevet og Udgiver-

¹ Artiklen gengiver i ændret form min opposition ved forsvaret på Københavns Universitet den 8. okt. 1999.

selskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland har udgivet.¹ Her vil jeg som indledning fremhæve Jens Holmgaards holdning til videnskab. Han starter med en klar tese: Stavnsbåndet blev ikke indført i 1733, men allerede i 1701. Denne tese søger Jens Holmgaard at bevise ved en række energiske og måske endog stædige undersøgelser af lovstof, administrativ praksis og domsafgørelser. Han ender med at måtte fastslå, at hvis der var et Stavnsbånd før 1733, så var det kun i den korte periode fra 22. febr. 1701 til 30. dec. 1702. Derefter var retstilstanden flydende, som det formuleres s. 338 og 394. Tesen, som har været ledestjerne for hele undersøgelsen, bliver ikke omskrevet, men står stadig, nu blot som falcificeret, bortset fra dette 1 3/4 år. Dette opfatter jeg som en klar, næsten naturvidenskabelig grundholdning til forskning.

1. Gennemgang af bogen

Bogens titel »– uden at landet besværes« skal jeg senere vende tilbage til. Undertitlen er »Studier over Frederik IV's landmilits med henblik på spørgsmål om stavnsbånd og bøndernes vilkår iøvrigt.« Bogen er på 489 sider, hvoraf bilag, litteratur, kildefortegnelse, resumé og registre omfatter 67 sider. Det er således et rimeligt omfang for en disputats.

Bogen er delt i to dele: 1. del behandler lovgivning om landmilitsen fra 22.2.1701 til 4.2. 1733 på 274 sider. 2. del undersøger centraladministrationens afgørelser, domsafsigelser ved alle tre instanser og gods-ejernes holdning og praksis med det formål at konstatere, om der var knyttet Stavnsbånd til landmilitsen. Endelig undersøges, om der var mangel på karle og den mandlige landbefolknings faktiske binding uanset Stavnsbånd. Sammenfatning og konklusioner tager stilling til de rejste spørgsmål og slutter af med en vurdering af det implicerede persongalleri. I det tyske resumé tages det fornuftige hensyn, at det ikke alene sprogligt skal kunne forstås af ikke dansk kyndige, men også af læsere der ikke har kendskab til dansk historie. Der afsluttes med person-, sted- og sagregister, der er i de bedste hænder hos Jens Holmgaard med hans store erfaring fra udgivelsen af de mange registre til Kancelliets Brevbøger. Bogen er skrevet i godt og forståeligt sprog, der i høj grad er afvekslende – lige fra lange kancellistilsagtige sætninger til prægnante korte udsagn. Det virker, som forfatteren kan lide at arbejde med sproget.

Undersøgelsen er stærkt kildeorienteret. Holmgaard har gennemgået hele gruppen i Danske Kancelli VII, Ekspeditioner og korrespondance ang. landmilicen 1700-28 – i alt 16 bd. og pk. Derimod er lande-

tatens arkiv stort set ikke benyttet. Fra amts- og godsarkiver er der ikke bevaret meget kildemateriale vedr. den tidlige udskrivning, men Jens Holmgaard har dog fundet flere interessante ruller og lister. Arkivalier fra retsvæsenet er benyttet fra et par jyske underretter, Viborg landsting sammen med voteringsprotokollerne fra Højesteret, der er de eneste bevarede fra perioden.

Derimod er litteraturlisten ikke omfattende, idet der især mangler henvisning til udenlandsk litteratur.

2. Blev der indført Stavnsbånd i 1701?

I 1701-02 udkom en byge af love af betydning for spørgsmålet om Stavnsbånd eller ej.

Samfundsordenen i Danmark, som lovkomplekset skulle virke i, var meget forskellig fra egn til egn. Fælles for de danske provinser var godsejernes ejendomsret til både hovedgårdsjord og bøndergods, som blev fæstet ud til bønderne.

Der eksisterede tilbage fra 1400-tallet vornedskab på den Sjællandske øgruppe – d.v.s. mændene i landbefolkningen kunne i dette område på intet tidspunkt i deres liv uden godsejernes tilladelse legalt forlade godset, hvor de var født. Og de måtte overtage de fæstegårde, godsejerne ønskede. Der var altså fæstetvang på Sjælland. Derimod måtte de jyske fynske karle flytte, når de blot overholdt reglerne om opsigelse, pas og skudsmål. Der var desuden meget store lønforskelle fra egn til egn. I dette uensartede samfund skulle der opbygges et ensartet udskrivningsvæsen.

I første omgang kom der 3 love:

Landmilitis forordningen af 22.2.1701

Forordningen af 19.2. 1701 om pas og skudsmål

Forordningen af 19.2. 1701 om lønnesæd- »at ingen avls- eller tjenestekarl hos bonden må nyde nogen sæd i marken.«

Landmilitisforordningen etablerede en udskrevet hær bestående af en soldat for hver 20 tdr. hrtk. bøndergods. Udskrivningen blev altså foretaget i forhold til jordvurdering og ikke til folketal af den simple grund, at matriklen 1688 var et fast administrativt grundlag, hvorimod der endnu ikke eksisterede folketællinger eller andet anvendeligt befolkningsrelateret grundlag for udskrivningen. Det blev dog nødvendigt at oprette både hovedruller over de udskrevne soldater og reserve-ruller over de drenge og karle, der fandtes som fremtidige udskrivningsemner. I landmilitis forordningen blev der givet regler om udskrivning, tjenestetidslængde og militærøvelser etc. Men der står intet om et

stavnsbånd for karlene – udover at den udskrevne soldat naturligt nok skulle holde sig i nærheden af exercepladsen. Så vidt var der altså fra 1701 stavnsbånd for den udskrevne soldat, så længe han var ved landmilitseren. Derom har der aldrig været uenighed.

Jeg er enig med Jens Holmgaard i, at landmilitserloven naturligvis skal ses i sammenhæng med de to love om pas og lønninger, der var udstedt tre dage tidligere – altså den 19. febr. 1701. Det var ikke de første tiltag på området. 1600-tallet havde oplevet både landeværn og landmilitser først på krongods i 1621 og siden på adels gods i 1638. Fra 1606 var der udkommet love om tjenestefolks lønninger. Sammenkædningen af udskrivning og pas ses allerede fra 1664. Så det var ikke et nyt lovgivningsområde, der her blev taget op af Frederik IV. Det nye var forsøget på at gøre forholdene ensartede over hele landet. Derfor blev de tre hovedlove fra febr. 1701 fulgt op af justerende love, efterhånden som resultaterne fra de afholdte sessioner indløb med de nye land- og krigskommissærers observationer af lovenes funktion i praksis.

Ordet Stavnsbånd står som omtalt ikke nævnt i de tre forordninger. Jens Holmgaard vil læse et stavnsbånd ind i bestemmelserne om pas og skudsmål fra 19. febr. 1701. Her står (s. 99 ff):

»Ingen præst må meddele nogen, det være sig mands- eller kvindesperson, som har været til alters, noget skudsmål, medmindre personens rette husbond først har meddelt den samme sin afsked, pas eller følgeseddel.«

Alle -også kvinder- skulle altså have afsked, pas eller følgeseddel, inden de kunne få det nødvendige skudsmål fra præsten. Og heller ikke forfatteren mener, at der blev indført Stavnsbånd for kvinder i 1701. Men han bygger sin argumentation for Stavnsbåndet op på en passus i den flg. paragraf, der handler om, hvorledes pasudstedelsen skulle foregå i praksis:

»Og skal husbonden først derpå skrive personens *afsked, pas og tilladelse, at han må flytte* m.v. og derhos gøre en skriftlig begæring til sognepræsten på stedet, at han vil meddele personen sit skudsmål.«

Denne person, der skal have afsked, pas og tilladelse at flytte, er iflg. Jens Holmgaard alle soldateremner: karle, husmænd og inderster. Mens der i de følgende paragraffer om kvinder, ryttere og aftaktede soldater kun står, at de skal have *husbondens begæring til præsten, at han meddeler*

ham sit skudsmål. Jeg er ikke enig med Jens Holmgaard i denne strikte læsemåde; for begæring om skudsmål har dog samme virkning som til-ladelse, at han må flytte. I begge tilfælde skal præsten give den person, der kommer fra godsejeren, et skudsmål. Det afgørende er, om gods-ejerne legalt kunne nægte dette pas eller denne begæring – hvad end det blev kaldt. Det vil jeg senere vende tilbage til.

Som omtalt blev den første lovpakke fra 1701 justeret, da indberet-ningerne fra sessionerne indløb i 1701 og 1702. Især indberetningerne fra den fynske landkommissær Mathias Rasmussen førte til en række lempelser for karlene i landbosamfundet over for godsejernes myndig-hed. Det er vist ikke for meget at sige, at Mathias Rasmussen bliver den nye helt for forfatteren. Det var således Mathias Rasmussen, der gav anledning til bestemmelsen i frd. 27.12.1701, at ingen frie karle måtte tvinges til at fæste gård på det gods, de var udkrevet fra. Sådan kunne man godt læse paragraf 8 i udskrivningsforordningen. Og det var lige-ledes Mathias Rasmussen, der var ophavsmand til den afgørende para-graf 21 i frd. 30.12.1702, der fastsatte straf for godsejerne, hvis de hin-drede de frie karle i at flytte i anden mands tjeneste, når de havde opsagt deres tjeneste på lovlig vis.

Altså efter 30.12.1702 var det under alle omstændigheder slut for godsejerne med at nægte karle at rejse, hvis de havde overholdt regler-ne for opsigelse. Det anerkender Jens Holmgaard ikke straks – men først i bogens konklusion. Vi må alligevel efterfølgende gå mange argu-menter igennem – pro et contra for et stavnsbånd allerede fra 1701. Man kunne måske også her ræsonnere, at hvis forfatteren har ret i sin tolkning af pasforordningen, således at der var tale om et Stavnsbånd fra 1701, så var det dog bemærkelsesværdigt let for Mathias Rasmussen at få sin justering eller præcisering igennem. Man måtte så have ventet en voldsom modsigelse fra godsejerne, hvis dette nye Stavnsbånd for-svandt igen lige så pludseligt, som det var kommet.

For fuldstændighedens skyld skal det lige nævnes, at den successive ophævelse af vornedskabet med frd. af 21.2.1702 falder tidsmæssigt sammen med de øvrige justeringer. Jens Holmgaard finder følgende pointe i dette: De sjællandske godsejere behøvede ikke længere vor-nedskabet, når de havde fået reserverullerne – med eller uden Stavns-bånd. Dette spørgsmål kan også, med forfatterens henvisninger til prof. Knud J.V. Jespersen, ses som enevældens generelle forsøg på at egalise-re og strømline forholdene på alle samfundsområder. Jeg er ganske enig i, at enevælden havde en sådan vilje til at egalisere forholdene. Men jeg tror også, der eksisterer en vigtig pointe i Jens Holmgaards parallel til Frederik III's belønning til Københavns borgere for indsat-

sen mod de svenske erobringforsøg i 1660. På samme måde som borgerne i København i 1660 skulle bønderne på Sjælland belønnes for deres indsats mod de svenske angreb på Nordsjælland i 1700 i form af vornedskabets successive ophævelse.

3. Kunne godsejerne nægte karlene pas, når opsigelsesreglerne var fulgt?

Dette spørgsmål undersøger Jens Holmgaard i administrative afgørelser og retspraksis. Jeg må sige, at her finder jeg tyngden i disputatsen. Ikke mindst gennemgangen af højesterets voteringsprotokoller er præcis, konkret og meget kompetent. At præses så undertiden tolker andre, der har votet sig ind på dette område, lidt skævt, det synes jeg, vi skal lade ligge i denne omgang.

Jens Holmgaard har gennemgået de 24 landstingssager med disse temaer. Han har ingen fundet, der tilsidesætter en lovlig opsigelse, og ingen der giver godsejeren ret til at nægte en karl pas, når disse regler var fulgt. Holmgaard har ligeledes gennemgået 14 højesteretssager fra 1703 – 1730. Han fremdrager nogle interessante iagttagelser om problemerne med pas ved flytning mellem godser i samme sogn, som ingen har været opmærksom på før. Dette spørgsmål var der ikke lovgivet om. Der er desuden ganske klare sager, der viser højesterets krav om lovformelig opsigelse og pas. (Sag nr. 9, 10, 13 og 14).

Han når ikke desto mindre frem til, at der var tale om en flydende retstilstand i relation til spørgsmålet, om godsejerne kunne nægte pas eller ej. Det bygger han bl.a. på, at der undertiden var stor uenighed blandt dommerne i højesteret – han har en mistanke om, at det er afhængig af, hvem der var tilstede og rækkefølgen for voteringerne. Ligesom der er sager, der falder lidt anderledes ud, end vi i nutiden ville forvente. Mangel på enighed mellem dommere kendes også i dag – også i afgørende sager. Desuden synes sagsgennemgangen at vise, at der var langt større respekt i det 18. århundrede for private aftaler eller indgåede forlig uanset lovbestemmelser eller ej. Når der var indgået forlig mellem de stridende parter, støttede dommerne dette forlig ved deres domfældelse, idet forliget blev ophøjet til dom. (eks. s. 309 og 328).

På grundlag af undersøgelser i godsarkiver mener Holmgaard, at tilstedeværelsen af bestemmelser i en forpagtningskontrakt, om hvem der skulle udstede pas, godsejeren eller forpagteren, er et udtryk for, at godsledelsen kunne sige nej til pasudstedelsen, for ellers var det jo ligegyldigt, hvem der havde kompetencen, hævdes det. Dette er jeg ikke enig i. For det første måtte man vide, hvem der skulle gøre hvad, forpagteren eller godsejeren. For det andet var der jo mulighed for at fremsætte alternative tilbud om gode fæstegårde med eller uden gode

enker, når karlen bad om sit pas. Formålet hermed var at give ham et tilbud, der kunne afholde ham fra at flytte. Endelig var der også mulighed for indtjening for administrationen i form af betaling for passet eller sportler ved udstedelsen af det. Bestemmelsen blev da indført i forpagtningskontrakten for at afgøre spørgsmålet om, hvem der skulle oppebære denne indtægt.

Dette skal bestemt ikke opfattes som om, alt var rosenrødt for den mandlige del af landbefolkningen før 1733. Der skete mange misbrug af bestemmelserne. Men der var ikke et legalt retligt bestemt Stavnsbånd før 1733.

Det bedste bevis *mod* et Stavnsbånd allerede i 1701 er land- og krigskommissærernes protester i 1724, da den sjællandske land- og krigskommissær Urban Bruun foreslog et generelt forbud mod, at optagne i reserverullerne flyttede ud af herredet uden at angive, hvor de flyttede hen. Formålet med at afkræve karlene i reserverullerne denne nye oplysning skulle være, at godsejerne altid kunne kalde karlene hjem, når de havde brug for dem. Urban Bruuns begrundelse for forslaget var følgende:

»Såsom de personer, som af proprietærene udi den indgivne lægsrulle efter frd. af 8. febr. 1724 er indførte, alle er fødte i den tid, at Vornederrettigheden er eftergivet, og *denem ikke må nægtes pas og skudsmål, når de efter deres tjenesters lovlige opsigelse ville flytte ud af godset.*«

Derfor ønskede Bruun dem bundet på den foreslåede nye måde. Da protesterede både den fynske og den jyske kommissær med den begrundelse, at dette skridt ville være at genindføre vornedretten og nu ikke for Sjælland alene, men for hele landet. Krigskommissær Hauch skrev fra Aalborg:

»Derudi kan jeg ikke følge krigsråd Bruun's mening, thi skulle reservemandskabet således bindes, hvor til mange har opført både unge og gamle, halte og blinde, blev denne provinces mandkøn lige så godt som vornede, hvilket mig synes for hart mod denem, der tillige med deres forfædre altid har været stridbare og berømmelige over hele Europa, har og fra evig tid været et frit folk ubunden.«²

² RA. DK. Indlæg til Sj. Reg. nr. 79, 27.3. 1725.

Resultatet blev en indskærpelse af den tidligere omtalte paragraf 21 i frd. af 30.12.1702 i den nye forordning af 27.3.1725. Havde Stavnsbåndet eksisteret, var Urban Bruuns forslag overflødig og de andre kommissærers reaktion ubegribelig.

Den efterfølgende diskussion om dette spørgsmål mellem professor Edv. Holm og lokalhistoriker og jurist O.F.C. Rasmussen vil jeg vente med.

Men nu til noget helt andet.

4. *Udskrevet contra hvervet hær*

I respekt for bogens opbygning er jeg startet med problemet om, *hvornår* Stavnsbåndet er blevet indført. Men egentlig havde jeg hellere startet med, *hvorfor* landmilitisen blev indført.

Jens Holmgaard har hidtil leveret sine bedste forskningsresultater ved at inddrage den økonomiske baggrund for en given samfundsudvikling for derigennem bedre at forstå en historisk tildragelse. De bedste eksempler er: »De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne« fra 1954 og »Samfundsreformerne, drivkræfter og motiver« fra 1977. Men hvor i denne bog er skildringen af den økonomiske baggrund, som landmilitisens oprettelse skal forstås ud fra? Vi får nærmest den opfattelse, at Frederik IV måtte være inkompetent, ja måske endog ond, når han pålagde landet en sådan byrde.

Titlen på bogen »uden at landet besværes« er et citat fra forordningen om landmilitisen, som bruges med megen malice. I det kgl. kommissorium af 7. sept. 1700 for den kommission, der skulle forberede landmilitisloven, hed det nok mere realistisk: »Undersätterne mindst til besværing.« For landet blev jo besværet, men hvad var alternativet til den udskrevne hær? Var det en udvidelse af den hvervede/gevorbne hær? Det kostede penge. Og den økonomiske tilstand i landet var præget af stagnation 1660-1750. Og hvad hjalp det så, at kongen var enevældig og iflg. Kongeloven kunne udskrive alle de skatter, han ønskede, hvis landet ikke kunne betale? Skatteudskrivningen var mere end fordoblet 1660-1700. Den vej var ikke farbar. I stedet benyttede Frederik IV og hans rådgivere en naturaløkonomisk løsning på problemet: Udskrivning af bønderkarle, som lønnedes gennem deres almindelige landbrugsarbejde.

De hvervede tropper skulle bestandig have penge, uanset om de var i krig eller ej, for de var fastlønnede. En stående hvervet hær gav ikke mulighed for tilpasning til den økonomiske struktur og tilstand gennem optimering af ressourceuddraget, som Gunner Lind har

formuleret det i sin udmærkede artikel i Historisk Tidsskrift 1986, hefte 1.

En udskrevet hær som landmilitsten bygger omvendt på mobiliseringsprincippet – der er kun brug for soldater i krigstid, hvor de så må mobiliseres – i fredstid kan man nøjes med soldater under uddannelse og et fåtal af officerer til at undervise dem. Kommer der krig, trækkes der hårdere på landets ressourcer, men det sker i form af naturalier (soldater) og ikke i form af forøgede pengeskatter. Heri ligger optimeringen af ressourceuddraget – tilpasset den foreliggende situation. Problemet bliver da træning og uddannelse af de udskrevne landsoldater ikke mindst set med officerernes øjne. Land- og krigskommissær Urban Bruun har fat i dette aspekt i sin tidligere omtalte indberetning af 3. juni 1724, hvor han bl.a. klager over den udvidede ekcercits, de udskrevne soldater må gennemgå. Forklaringen giver han selv.

Det er den »ambition og nidkærhed, som officererne af de nationale landregimenter har til at prætere, at deres kompagnier er lige med de gevorbne både i exercits og propritet. -- Den er vel at berømme, men efter mine allerunderdanigste uforgribelige tanker, så geråder den -- hele landet til for megen skade.«³

Det var naturligvis officerernes ambition at nå lige så langt i eksercitsen af de udskrevne soldater som af de hvervede. Og Danmark havde på dette tidspunkt den stærkeste træning af en milit i Europa. Det blev bønderne, som måtte undvære soldatens arbejde, når de var fraværende til øvelser og kompagnisamlingen. Det blev de udskrevne karle, som fik deres sparsomt tildelte fritid beskåret.

Frederik IV's hensigt med landmilitsten kommer klart frem i kommissoriet af 7. sept. 1700 for kommissionen i Rådstuen for Slottet, der skulle forberede loven om landmilitsten:

»Vor synderlig gunst tilforn. Eftersom den allerhøjeste Gud haver nu igen forleent os med fred og rolighed udi vore riger og lande, og vi af de senest forbigangne troubler har fornummen, hvorledes vores modstandere os udi magten haver været overlegen.«

Hvad man vel ikke kunne forestille sig i 1701, var den lange Store Nordiske Krig, der kom til at virke urimeligt tyngende på den udskrevne

³ Ra, DKD, Indlæg til Sj. Reg. nr. 79, 27.3.1725.

landbefolkning. Det er også problematisk, at Jens Holmgaard end ikke forsøger at adskille omkostningerne ved landmilitseren i fredstid og hvad den kostede under den efterfølgende Store Nordiske Krig. Det er klart, at krigen under alle omstændigheder ville kræve sine ofre. Det ville den også have gjort, hvis der ikke havde været oprettet en landmilitser.

5. Mangel på karle

Dette problem behandles i kapitel 7, s. 348 – 380. Lad mig i enighed med Holmgaard slå fast, at vi ikke har generelle tællinger, der kan bekræfte eller afkræfte den tese, som præses fremsætter, at der var mangel på karle. Vi må derfor bygge på udsagn fra godsejere, officerer og civile embedsmænd. Og endelig har vi reserveruller fra enkelte jyske godser.

Holmgaard anfører de mange situationer, hvor der ikke var tilstrækkelig egnede folk til udskiftning af de karle, der havde stået i landmilitseren i 6 år – i 1707, og senere efter tabstallene i Store Nordiske Krig. Man måtte endog indrullere svenske krigsfanger. Jeg havde dog været mere enig med ham, hvis formuleringen ikke havde været: Mangel på karle, men kampen om de bedste egnede karle. For en konkurrence situation var der mellem de forskellige aktører på området:

Landmilitseren/krigen/officererne ville have deres antal udskrevne soldater – og det af en vis fysisk styrke og statur.

Godsejerne krævede de allerbedste karle reserveret til deres langsigtede fæstepolitik – og ofte blev de udskrevne soldater ødelagt af det særlige soldaterliv, som gjorde dem helt uegnede til landbruget bagefter.

Karlene selv ønskede naturligt nok at finde hen, hvor de fik de bedste økonomiske betingelser.

Flådeudskrivninger ikke mindst i Sydvestjylland konkurrerede med udskrivning af soldater til landmilitseren.

Hvervninger til de gevorbnede regimente tog både legalt og illegalt del i konkurrencen om gode fysisk stærke bondekarle.

Og så var der endelig det store antal karle, som ikke var i tilstrækkelig god fysisk form. Præses fremdrager en interessant indberetning fra landkommissær Mathias Rasmussen fra 1702, der beklagede karlenes mange defekter og gerne ville gøre noget for deres fysiske kondition i form af lægehjælp. Det ville kunne redde mange, fremhævede han, men han kom ikke igennem med sit forslag. Det var for dyrt. Mathias Rasmussen var for tidligt ude.

De udsagn, vi har om karlemangel, går på, at det gælder om for de opregnede interessenter at sikre sig de bedste i konkurrence med de

øvrige. Problemet med komplettering af læggene og øget udskrivning skyldes også krigens resultater med de mange tabstal og heraf følgende behov for komplettering af læggene.

End ikke de få reserveruller, vi har fra udvalgte godser, kan tages ganske for pålydende.

Det er således bemærkelsesværdigt, at godsforvalter C. Friisenberg på Holbækgård ved Randers faktisk udfærdigede to fortegnelser den 13. marts 1724, da han af godsejeren blev bedt om at udfærdige reserveruller efter den nye forordning. Holmgaard har selv fremdraget dem og benyttet dem s. 344- 345. Den ene fortegnelse kalder godsforvalteren »Specifikation over hvis mandskab, der efter hans kgl. majestæts allernådigst udgangne forordning af 8. febr. 1724 bør i reserve antegnes.« Og så følger landsby for landsby under fæsternes navne, hvilke karle og drenge de havde på gården, anført med navn og alder og med angivelse af, om det var en søn eller ej. De var alle i alderen 14 til 34 år. Alt i overensstemmelse med loven og forordningerne.

Men samme dag udfærdigede godsforvalteren endnu en fortegnelse »På de karle, som findes på Holbechgårds gods, såvelsom dem der sig uden for opholder, og til godset henhører. Nemlig de som ikke i rullen er indført og af hvad årsag.« De kan opdeles i fire grupper:

1. Dem der er kommet ind på godset med pas fra andre godser.
2. En stor gruppe skibskarle, som sejler og ikke har været på godset i op til 8 år. Alle er de udgået uden pas.
3. Nogle stykker har tilladelse til at tjene på andre godser og er derfor heller ikke opført i reserverullen.
4. Så er der endelig en gruppe karle, som ikke er medtaget, fordi de skal fæste gård på godset.

Herunder: Gl. Søren Boies ældste søn. Poul Boies enkes søn, som med første agter at fæste sin moders gård. (Det er vel forståeligt, når der står med første). Så er der to skibskarle, som har været af godset i 7-8 år, men nu har forpligtet dem at fæste gadehuse på godset. Peder Henrichsens søn, som agter at fæste sin gamle faders gård. Søren Michelsens søn er også udelukket af rullen »formedelst at han agter at fæste sin faders gård, om han kan få den.«

Dvs det er ikke blot karle, der står lige for at overtage en gård, men også karle der kunne tænkes at blive fæstemner engang. Det er i alt 21 personer – og så har jeg ikke talt Søren Mortensens karl med, som var afgået ved døden. Dette sidste eksempel viser iøvrigt ganske tydeligt, at forvalteren har skullet forklare ændringer i forhold til tidligere ruller – også en understregning af, at godsejerne har ført ruller før 1724. Men dette dobbelte bogholderi, som forvalter Friisenberg har ført, viser tyde-

ligt nok, at officererne havde ret i deres gentagne anklager mod godsejerne for at skjule de bedste karle for dem. En anklage præses ikke har taget alvorligt.⁴

Holmgaard har fremdraget interessante udsagn, der viser militsvæsenets demoraliserende effekt på de udskrevne karle. De gad ikke arbejde, når de kom hjem fra kompagnisamlinger og øvelser. Ja, de truede endog deres arbejdsgivere med våben, hvis de bad dem gå i arbejde. Hvordan fik bønderne så arbejdet gjort, når karlene enten ikke gad røre sig, eller de var langt borte under Store Nordiske Krig?

Ja, da var kvinderne eller pigerne den arbejdskraftreserve, der blev trukket på. De gjorde karlearbejdet – og stillede forøgede lønkrav naturligvis. En interessant iagttagelse som Holmgaard har fremdraget fra den jyske land- og krigskommissær Nic. Nissens indberetning fra 1712, midt under krigen:

»Formedelst at landfolkene ere ude, og bønderne ej kan få på mange steder karl eller dreng i sin tjeneste, rejser tjenestekvindfolkene lønnen så højt for bonden, at han ikke kan formå at holde denem. Ja, dersom de ikke vil give hende, så meget som hun forlanger, tør hun vel i de gode åringer, når kornet er let køb, sætte sig på sin egen hånd og enten med spinden eller andet arbejde tjene sin føde - -.«⁵

Spørgsmålet om disse skrækkelige kvinder kunne fortjene yderligere undersøgelser i anden sammenhæng.

6. Diskussionen mellem professor dr. phil. Edv. Holm og godsforvalter på Gisselfeld, dansk jurist O.F.C. Rasmussen

Denne diskussion er et væsentligt udgangspunkt og ledetråd i hele bogen. Diskussionen behandles s. 24-36, men spørgsmålene herfra er hele bogen igennem det, forfatteren relaterer sine undersøgelser til.

Hvorfor er denne diskussion da så vigtig, at Holmgaard har følt det nødvendigt at skrive en hel bog om uenigheden mellem disse to mænd.

Hvem var de for det første? Professor Edv. Holm (1833-1915) var professor i historie ved Københavns Universitet fra 1867 og rektor for universitetet i flere omgange. Hans forskningsfelt var det 18. århundrede. Han hævdede som den første i sin afhandling om Frederik IV's land-

⁴ LAV. G. 267 – 5. Holbækgård gods. Forskellige sager 1656 – 1850.

⁵ RA. DK D. 134 f. Landmilice sager. Indkomne sager 1709 – 12.

milits og dens indflydelse på bondestandens kår i Danmark, Historisk Tidsskrift (1884), at Stavnsbåndet først blev indført i 1733 og ikke i 1701, som alle ældre historikere havde ment, hvis de havde udtalt sig om sagen.

Dette tog O.F.C. Rasmussen (1814-1888) til orde imod i det følgende hefte af Historisk Tidsskrift og fastholdt 1701 som det rette årstal for indførelse af Stavnsbåndet i Danmark. O.F.C. Rasmussen var ikke historiker af uddannelse, men jurist – dansk jurist, og godsforvalter gennem mange år på Gisselfeld, et af landets store godser. Et godsforvalterembede på et stort gods var en stor administrativ post. Han var desuden i 1882 blevet udnævnt til etatsråd.

Der er så vidt jeg kan se to grunde til, at Holmgaard tager denne diskussion op og vier den så stor opmærksomhed. For det første er det første gang, at året 1701 forkastes og 1733 sættes på dagsorden som det korrekte årstal for indførelsen af det retlige og legalt funderede Stavnsbånd. For det andet har Holmgaard fattet sympati for O.F.C. Rasmussen, som han opfatter som den lille mand, der ikke blev godt behandlet af den store lærde professor. Jeg er ikke enig i det sidste punkt. O.F.C. Rasmussen var ikke den lille mand. Det var juristen – ganske vist kun en dansk jurist – overfor historikeren. Et enkelt sted – s. 284 – er Holmgaard også inde på samme bedømmelse af O.F.C. Rasmussen: *»Derfor er han nok undertiden mere tilbøjelig end godt er, til at ville udligne de faktiske forekommende modsigelser mod hans opfattelse ved hjælp af noget formalistiske juridiske fortolkninger.«* Dette punkt vil jeg tillægge betydelig større vægt, end Holmgaard selv gør, i den samlede vurdering af de to modstandere.

O.F.C. Rasmussen blev efter min opfattelse ikke nedladende behandlet af Edv. Holm. Desuden var redaktionen af Historisk Tidsskrift meget opmærksom på at give O.F.C. Rasmussen lov til at komme igen i det følgende hefte, efter at Edv. Holm havde svaret ham – fordi Edv. Holm var medlem af Den Danske Historiske Forenings bestyrelse, der også den gang udgav Historisk Tidsskrift. Jeg indrømmer, at Edv. Holm er lidt træt, da han for tredje gang må tage stavnsbåndssagen op i 1886, men ikke nedladende.

På et punkt har Holmgaard ret i sin i øvrigt – efter min mening – for skæve og golde kritik af Edv. Holm. Det er i afvisningen af generalprokurør Henrik Stampes forsvar for 1701 som Stavnsbåndets rette årstal, at Edv. Holm er alt for langt ude:

»Det kan i forbigående bemærkes, at Stampe ikke var mere end 17 år gammel, da Frederik IV døde og han kan godt aldrig have hørt

tale om enkeltheder i bøndernes forhold, at han derved kunne blive hindret fra siden at danne sig en urigtig forestilling om det her omhandlede spørgsmål.«

Det er ganske vist kun i en note, at Edv. Holm anfører det. Men det er og bliver vrøvl.⁶ Men hvorfor har Henrik Stampe da denne opfattelse? Forklaringen er sandsynligvis, at Henrik Stampe var jurist og politicus. For ham var Stavnsbåndet en forudsætning for, at godsejerne var i stand til at stille soldater til landmilitseren – sådan som forholdet var efter 1733. Og da man i 1786 diskuterede disse spørgsmål i den store landbokommission, var det bestandig hans synspunkt, at disse to ting – landmilitser og Stavnsbånd – hørte sammen. Han forfægtede derfor det synspunkt, at man måtte fjerne de mange stramminger af Stavnsbåndet, der var indført efter 1733 og føre det tilbage til ordningen i 1733. Det endte som bekendt med loven af 20. juni 1788, der var starten på den successive ophævelse.

I øvrigt er jeg ganske enig med præses i understregningen af de mange forhold i det gamle landbosamfund, der bandt den mandlige del af befolkningen – altså bortset fra det retslige grundede Stavnsbånd fra 1701. Heller ikke Edv. Holm ville erklære sig uenig på alle de punkter, hvor præses understreger en uenighed. F. eks. hævder præses flere gange, at Edv. Holm tror, at den første udskrivning på 6 år iht. frd. 22.2.1701 blev effektueret efter bogstaven og at denne tjenestetid ikke blev forlænget. Men Holm skriver explicit i *Historisk Tidsskrift* 1884, s. 578:

»Hvad der lå bag disse indrømmelser og tilladelser for dem, der blev (nemlig lettelser og nedsat exercits) var den kendsgerning, at 6/7 af mandskabet ville blive holdt længere inde, end de havde måttet formode det efter den oprindelige forordnings udtrykkelige ord. Nogle kunne endog komme til at gøre tjeneste 6 år endnu.«

Det er imidlertid et stort spørgsmål, om diskussionen mellem Edv. Holm og O.F.C. Rasmussen er så central, at den bør være styrende for så stor en del af denne disputats. Det havde været af større relevans at få spørgsmålet om landmilitserens indførelse behandlet ud fra et økonomisk synspunkt – havde landet råd til en pengeøkonomisk dyr løsning som en forøgelse af den hvervede hær? Eller fra et administrativt synspunkt – hvorledes klarede man en så kæmpe stor administrativ opgave

⁶ *Historisk Tidsskrift*, 5.rk 4.bd. s. 600.

som etableringen af en landmilitær med den tilhørende uddannelse af de almindelige bondekarle?

Forfatteren harcellerer flere steder over, at Edv. Holm kalder spørgsmålet om, hvornår Stavnsbåndet blev indført som et overordentligt betydningsfuldt spørgsmål. Men det må konstateres, at i praksis er Jens Holmgaard enig med ham. I hvert fald har han skrevet en hel disputats om emnet.

Birgit Løgstrup

ANDERS MONRAD MØLLER, HENRIK DETHLEFSEN og HANS CHR. JOHANSEN:
Dansk søfarts historie, bind 5: Sejl og damp. 1870-1920. Gyldendal 1998.

Perioden, som dækkes af dette bind af Dansk søfarts historie, har traditionelt været i centrum, når der senere skulle skrives om Danmarks »moderne« maritime historie. Og litteraturlisten til bind 5 er da også omfattende. Men i afsnittet *Forskningen* gør forfatterne det klart, at når det drejer sig om forskningsbaserede studier af perioden, står det faktisk temmelig dårligt til. Mest omfattende og systematisk er den etnologiske forskning med fine udgivelser, som på grundlag af bl.a. skriftligt erindringsmateriale og interviews giver megen indsigt i særlige maritime livsformer. Historieforskningen er til gengæld endnu meget sporadisk, for eksempel angående kvantitative undersøgelser af dansk skibsfart, større, komparative studier af søfartsnæringen, samt søfartsorganisationerne og deres virksomhed. Og det er ikke fordi der mangler kildemateriale til periodens danske søfartshistorie: både offentlige og private arkiver, museer og biblioteker bugner af uudnyttet stof.

Første hovedafsnit i bind 5 har titlen: *Handelsflåden*. Hovedkilden til dette afsnit er årgangene 1871, 1891, 1913 og 1920 af de såkaldte »Flagbøger«: fortegnelser over danske krigs- og handelsskibe med deres kendingssignaler, mens de officielle skibslistes først blev publiceret fra 1883. Flagbøgerne rummer oplysninger om f.eks. hjemsted, navn, alder, byggested, størrelse, byggematerialer og reder, og i dem findes i almindelighed alle sejlskibe over 10 nrt, og stort set alle damp- og motorskibe.

Overskriften til udviklingen i perioden 1870-1920 kunne være: omlægning og stor vækst. Sejlskibstonnagen var størst i 1876 med ca. 210.000 nrt og overhales først i 1897 af dampskibene, som tonnagemæssigt var i stærk vækst – især på grund af skibenes stigende størrelse – frem til de toppede i 1914 med ca. 434.000 nrt. Motorskibene kom til fra 1907 og de overhalede efter 1920 også sejlskibene i tonnage ved ca. 100.000 nrt.